

20. Waltz W. Contemporary Polish family and its place in the system of upbringing and care / W. Waltz // Concepts of help to a man in theory and practice (ed Z. Frączek, B. Szluz). – Rzeszow, 2006.
21. Wiliński P. Place of educational intervention in the process of social change / P. Wiliński // Proceedings of the I National Conference. Education leaders in rural communities, 21–22.01.1997. – Poznań.

Received October 25, 2017
Revised November 24, 2017
Accepted December 19, 2017

УДК 159.9:316.61

DOI10.32626/2227-6246.2018-39.231-243

Л. В. Пастух
pastyhu@meta.ua

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ З ПОПЕРЕДЖЕННЯ СИНДРОМУ «ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ» ПЕДАГОГІВ У ПІСЛЯДИПЛОМНІЙ ОСВІТІ

Pastukh L. V. The development of psychological competence of the heads of educational institutions on the teachers' «professional burnout» syndrome prevention in postgraduate education / L. V. Pastukh // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 39. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 231–243.

L. V. Pastukh. The development of psychological competence of the heads of educational institutions on the teachers' «professional burnout» syndrome prevention in postgraduate education. The urgency of the research on the development of psychological competence of the heads of educational institutions on the teachers' «professional burnout» syndrome prevention is actualized in the article. The analysis of researches and publications on the problem of professional burnout and psychological compe-

tence of the heads of educational institutions is carried out. It is stated that the scientists identified two groups of factors of the teachers' professional burnout: individual and psychological (personality-based) and organizational. The basic organizational factors contributing to the teachers' professional burnout are generalized. The approaches to the essence of psychological competence of the heads of educational institutions are considered. The scientists' various interpretations of the concepts of «competence», «psychological competence» are noted.

In the structure of the psychological competence of the head of the educational organization, the following interrelated and interdependent components are distinguished: motivational cognitive, operational; motivational; personality-based.

The problems of its development in the conditions of postgraduate pedagogical education are singled out.

The priority tasks, directions, forms and methods of its development are determined. According to the results of the generalization of theoretical research and practical experience, important aspects and factors of ensuring the systematic and effective work on the development of psychological competence of the heads of educational institutions regarding the prevention of the professional burnout of teachers are singled out. The prospect of further researches on the mentioned problem is determined – to develop and test the program of development of the psychological competence of the head of educational organization on prevention of teachers' professional burnout syndrome, taking into account the allocated groups of problems on its formation and development.

Key words: heads of educational institutions, psychological competence, professional burnout of teachers.

Л. В. Пастух. Розвиток психологічної компетентності керівників навчальних закладів освіти з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів у післядипломній освіті. У статті актуалізовано нагальність дослідження розвитку психологічної компетентності керівників освітніх організацій із попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів. Проведено аналіз досліджень та публікацій із проблеми професійного вигорання та психологічної компетентності керівників навчальних закладів. Констатовано виокремлення науковцями двох груп чинників професійного вигорання педагогів закладів освіти: індивідуально-психологічних (особистісних) і організаційних. Узагальнено основні організаційні чинники, що сприяють професійному вигоранню педагогів. Розглянуто підходи до сутності психологічної компетентності керівників навчальних закладів. Відзначено різне трактування науковцями сутності понять «компетентність», «психологічна компетентність».

Виділено у структурі психологічної компетентності керівника освітньої організації такі взаємопов'язані та взаємозумовлені компо-

ненти: мотиваційний когнітивний; операційний; мотиваційний; особистісний.

Виокремлено проблеми її розвитку в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Визначено пріоритетні завдання, напрями, форми й методи її розвитку. За результатами узагальнення теоретичних досліджень і практичного досвіду виокремлено важливі аспекти та чинники забезпечення системності й результативності роботи з питань розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів. Визначено перспективу подальших досліджень окресленої проблематики – розробити й апробувати програму розвитку психологічної компетентності керівника освітньої організації з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів з урахуванням виділених груп проблем її формування та розвитку.

Ключові слова: керівники навчальних закладів освіти, психологічна компетентність, професійне вигорання педагогів.

Постановка проблеми. Ті зміни, які викликані модернізаційними процесами, що відбуваються в системі освіти, необхідність реалізації концепції Нової української школи підвищують вимоги до професійної й особистісної підготовки педагогів. Це при тому, що фахова діяльність педагога в усі часи характеризувалась великою кількістю професійних стресів, непередбачуваних і неконтрольованих комунікативних ситуацій, нерегламентованим режимом роботи, високою мірою особистої відповідальності. Тому особливої уваги сьогодні потребує питання забезпечення збереження психічного та фізичного здоров'я педпрацівників. Адже, як зазначено у Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні, показники психологічного вигорання учителів зросли за останні 25 років на 20% [8].

Актуальність порушеної теми попередження професійного вигорання педагогів спричинена й тим, що забезпечення збереження здоров'я дітей та учнів не можливо розглядати у відриві від питання збереження здоров'я педагогів (праця вчителя належить до групи професій із підвищеним ризиком нервово-психічних розладів). Іншими словами, тільки фізично і психічно здоровий педагог, для якого власне здоров'я є цінністю, дбатиме про створення здоров'язберігаючого середовища під час організації навчально-виховної взаємодії з учнями. Зауважимо, що науковці наголошують на тому, що професійне вигорання призводить до таких негативних наслідків, як погіршення психічного і фізичного здоров'я, порушення системи міжособистісних стосунків, зниження ефективності професійної діяльності, розвиток

негативних установок щодо колег та вихованців. Зважаючи на вищезазначене, необхідно працювати над аналізом чинників професійного вигорання педпрацівників; здійснювати розробку, пошук та апробацію ефективних програм, форм і методів його попередження.

Аналіз досліджень та публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми і на які спирається автор, засвідчив наявність широкого переліку наукових досліджень як із проблематики професійного вигорання (М. Авраменко, В. Бойко, Н. Водопянова, С. Джексон, Д. Дірендонк, Т. Зайчикова, Л. Карамушка, А. Лужецька, К. Малевич, К. Масlach, О. Мірошниченко, В. Орел, О. Папанова, А. Пайнс, Б. Перлман, Х. Сиксма, Е. Старченкова, Е. Френденберг, В. Шауфелі та ін.), так і з питань психологічної компетентності керівників навчальних закладів (К. Абульханова-Славська, О. Бодальов, О. Бондарчук, О. Брюховецька, Н. Бутенко, Е. Зеер, Н. Кузьміна, Л. Карамушка, Н. Коломінський, С. Максименко, А. Маркова, В. Семиченко, В. Шпалінський, В. Штанова, Н. Чепелева та ін.).

Проте, незважаючи на актуальність проблеми попередження професійного вигорання педагогів і наявність великої кількості публікацій з означеної тематики, на сьогодні недостатньо досліджені питання впливу управлінської діяльності керівників навчальних закладів на попередження синдрому «професійного вигорання» педпрацівників. А саме через низький рівень психологічної підготовки певної частини керівників закладів освіти вони недостатньо приділяють увагу питанням організаційно-управлінської діяльності щодо забезпечення оптимальних умов професійної діяльності педагогів, спрямованих на збереження їх психічного та фізичного здоров'я, попередження професійних деформацій і професійного вигорання.

Зважаючи на актуальність та недостатній стан розробки зазначеної проблеми, **основна мета нашого дослідження** – розкрити сутність психологічної компетентності керівника освітньої організації з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів та визначити пріоритетні завдання, напрями, форми й методи її розвитку в умовах післядипломної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. За узагальненням теоретичних досліджень виявлено, що питання розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів із проблематики професійного вигорання в умовах післядипломної освіти частково розглядалось у працях таких науковців: О. Бондарчук

[1; 2; 7], О. Брюховецької [7], Н. Бутенко [7], Л. Карамушки [1; 11; 12], Н. Коломінського [5], С. Максименка [11], В. Семиченко [10] та ін.

Аналіз наукових публікацій показав, що дослідники вбачають основними передумовами вигорання наявність організаційних проблем або індивідуально-психологічні (особистісні) чинники.

Г. Дзвоник, Т. Савченко серед основних індивідуальних характеристик особистості, які відіграють важливу роль у розвитку стресу, виділяють: емоційну реактивність, нейротизм, трижовність, локус контролю; негативну афективність, самооцінку, рівень самоефективності, толерантність до ситуацій невизначеності, приналежність до поведінкового патерну А чи Б, володіння варіативністю типів копінг-поведінки, способів подолання стресових ситуацій [3].

Описуючи організаційні чинники професійного вигорання, дослідники зазначають, що відсутність стратегії управління професійним стресом в організаціях, недостатність уваги до профілактики робочих дистресів, синдрому вигорання та їх попередження породжують плинність кадрів, зниження трудової мотивації і продуктивності діяльності, втрату ініціативи і творчої активності [9].

Науковці, аналізуючи причини професійного вигорання, констатують, що до основних організаційних чинників, які сприяють професійному вигоранню педагогів, належать: високе робоче навантаження; відсутність або брак соціальної підтримки з боку колег та керівництва; недостатня винагорода за роботу; високий ступінь невизначеності в оцінці виконуваної роботи; неможливість впливати на прийняття рішень; неоднозначні вимоги до роботи; постійний ризик штрафних санкцій; одноманітна, монотонна та безперспективна діяльність; необхідність зовні виявляти емоції, які не відповідають реаліям, відсутність вихідних (перевірка зошитів, планування уроків, підготовка методичного матеріалу для уроків тощо) й інтересів поза роботою [4].

Вигорання швидко розвивається в тих випадках, коли зусилля співробітників не узгоджені, нема інтеграції дій, проте є конкуренція. Важливим чинником при цьому можуть бути конфлікти у колективі або нездатність керівника чітко визначити зони повноважень та відповідальності кожного працівника навчального закладу [11].

Згідно з трактуванням Х. Маслач і М. П. Лейтера професійне вигорання є проблемою не одного працівника, а і його соціального оточення. На їх думку, професійна підтримка (корпоративний дух і неформальна співпраця у трудовому колективі) та соціальна інтеграція (широта і глибина контактів із різними соціальними групами) є буфером, що захищає від вигорання [9].

На думку науковців, керівник закладу освіти має здійснювати моніторинг стану фізичного та психічного здоров'я членів колективу, і в разі виникнення ознак значного професійного стресу слід оптимізувати умови та характер трудових процесів, міжособистісні взаємостосунки тощо [6].

При цьому дослідники зауважують, що ефективний стрес-менеджмент спирається на знання сутності, ознак, чинників ризику вигорання в організації, розуміння того, які управлінські дії необхідно забезпечувати для запобігання та подолання професійних стресів педагогів, відповідний рівень психологічної компетентності керівників навчальних закладів із проблематики попередження професійного вигорання (О. Бондарчук, О. Брюховецька Т. Зайчикова, Л. Карамушка, С. Максименко, А. Шевченко та ін.).

Водночас слід зазначити, що аналіз наукової літератури свідчить про різне трактування сутності як поняття «компетентність» загалом, так і «психологічна компетентність» зокрема.

Науковці, розглядаючи проблематику психологічної компетентності, зазначають, що вона ґрунтується на психологічних знаннях і життєвому досвіді їх застосування (О. Деркач, В. Зазикін); виявляється як готовність до цілеспрямованої активності на основі отриманих психологічних знань (Є. Вахромов та ін.); як здібність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин (С. Головін); як сукупність знань, умінь і навичок із психології, чіткість позиції відносно ролі психології у професійній та інших видах діяльності (І. Якиманська); проявляється як система вмінь, що дають змогу успішно впоратися з проблемними ситуаціями (Н. Горбоконеко та ін.); через особистісні якості, що сприяють правильному вибору спрямованості активності, способів поведінки (Д. Андрущенко, Л. Мітіна).

Поділяємо думку О. Бондарчук, О. Брюховецької, Л. Карамушки та ін., які вважають, що психологічна компетентність керівника освітньої організації є системною властивістю особис-

тості та містить професійно-дієві особистісні установки і властивості щодо засвоєння й ефективного використання психологічної інформації у процесі управлінської діяльності, а також відповідні вміння, навички, що дають змогу творчо та якісно здійснювати управління закладом освіти; навчанням, вихованням і розвитком учнів.

У структурі психологічної компетентності керівника освітньої організації, на наш погляд, можна виділити такі взаємопов'язані та взаємозумовлені компоненти:

а) когнітивний – сукупність психологічних знань, необхідних для прийняття ефективних управлінських рішень, забезпечення конструктивної управлінської взаємодії;

б) операційний – сукупність умінь та навичок, які забезпечують успіх управлінської діяльності; вміння долати стереотипи негативного самосприйняття та сприйняття інших людей; вміння викликати симпатію в колективі, встановлювати позитивні міжособистісні стосунки; впливати на людей, мотивуючи їх до успішної освітньої діяльності;

в) мотиваційний – сукупність мотивів, установок, ставлень, що забезпечують прагнення керівника бути компетентним у певній сфері його управлінської діяльності; активне прагнення керівника освітньої установи до самовдосконалення, підвищення власної управлінської компетентності, особистісного зростання;

г) особистісний – сукупність особистісних властивостей та якостей, що сприяють ефективності керівника в певній сфері його діяльності.

Беручи до уваги запропоноване вище розуміння змісту та структури психологічної компетентності керівника освітньої організації, ми вважаємо за необхідне при розгляді проблематики розвитку психологічної компетентності керівника навчальних закладів із попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів в умовах післядипломної педагогічної освіти приділяти увагу пошуку засобів, форм і методів розвитку всіх виокремлених складових компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного, особистісного.

Інакше кажучи, працюючи над розвитком психологічної компетентності керівників освітніх організацій, необхідно забезпечити вивчення актуальних показників розвитку кожного компонента, впроваджувати програми, форми, методи, які стимулюють їх подальший розвиток, і відслідковувати їх дієвість.

Так, із метою розвитку мотиваційного компонента необхідно провести діагностику вмотивованості керівника освітньої організації бути психологічно компетентним щодо забезпечення ефективної управлінської діяльності з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів.

Для розвитку когнітивного компонента важливо здійснювати дослідження рівня психологічних знань керівників, необхідних для забезпечення конструктивної управлінської взаємодії, які сприяють попередженню професійного вигорання педагогів, зокрема обізнаності з організаційними чинниками професійних стресів педагогів.

Відправною точкою для розвитку операційного компонента є проведення діагностики умінь та навичок, що забезпечують успіх управлінської діяльності щодо формування сприятливого психологічного клімату в педколективі; встановлення позитивних міжособистісних стосунків; попередження конфліктів.

Із метою розвитку особистісного компонента необхідно провести діагностику індивідуальних властивостей та якостей, що сприяють ефективності діяльності керівника щодо попередження професійного вигорання педагогів (рівень розвитку організаторських, лідерських, комунікативних, рефлексивних, емпатійних та інших здібностей і якостей).

Отримані результати діагностичної роботи, проведеної з керівниками закладів освіти, є відправною точкою для вибору тематики, форм і методів просвітницької, консультативної, навчальної та корекційно-розвивальної роботи – наступних важливих етапів у розвитку психологічної компетентності керівників освітніх закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів.

Розвиток зазначених компонентів психологічної компетентності керівників закладів освіти щодо попередження професійного вигорання педагогів сприятиме підвищенню ефективності їх управлінської діяльності загалом та стимулюватиме їх професійне й особистісне зростання.

Однак практичний досвід роботи кафедр, центрів Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з керівниками закладів освіти на курсах підвищення кваліфікації та у міжкурсовий період показав, що проблеми розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів пов'язані з такими чинниками:

- недостатністю моніторингових досліджень із питань стану психічного здоров'я педагогів, ризиків їх професійного вигорання, психологічної компетентності;
- несформованістю мотивації адміністрації закладів освіти до вирішення проблематики попередження професійного вигорання на рівні освітнього закладу;
- неготовністю до впровадження у педагогічній та управлінській діяльності інноваційних форм роботи;
- проблемами, зумовленими тим, що самі керівники освітніх закладів перебувають у зоні ризику професійного вигорання;
- недостатністю уніфікованого діагностичного, просвітницько-профілактичного та корекційно-розвивального інструментарію з проблематики професійного вигорання педагогів;
- відсутністю практичних психологів у частині закладів освіти;
- недостатністю співпраці та взаємодії практичних психологів з адміністрацією та педколективом;
- обмеженими можливостями програм курсів підвищення кваліфікації керівників закладів освіти, спричиненими їх короткотривалістю та необхідністю опрацювання широкого переліку управлінської проблематики;
- нерівномірністю приділення уваги питанням розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів, спричиненою особливостями кадрового складу регіональних управлінських, методичних служб тощо.

Аналіз теоретичних досліджень та досвід роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти з керівниками закладів освіти на курсах підвищення кваліфікації та у міжкурсовий період показує, що система післядипломної педагогічної освіти має забезпечувати системність і результативність роботи із питань розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів. При цьому вважаємо за необхідне акцентувати увагу на врахуванні таких аспектів:

- необхідності проведення експрес-діагностики рівня обізнаності керівників закладів освіти щодо чинників професійного вигорання педпрацівників, форм та методів його попередження;
- організації системного науково-методичного супроводу зростання психологічної компетентності керівників навчальних закладів у процесі проходження курсів підвищення квалі-

фікації та міжкурсовий період на основі координування зусиль науковців закладів післядипломної освіти, працівників відділів / управлінь, методичних служб системи освіти районів, міст, об'єднаних територіальних громад, практичних психологів закладів освіти;

– перегляді й корегуванні змісту навчальних модулів програм курсів підвищення кваліфікації керівників закладів освіти з психологічних питань діяльності освітніх організацій у напрямі більш ширшого опрацювання теоретичних і практичних аспектів управлінської діяльності щодо профілактики професійних стресів педпрацівників, попередження їх професійного вигорання;

– використанні інтерактивних форм і методів навчання, які базуються на принципах взаємодії, активності учасників, опори на груповий досвід, зворотного зв'язку (соціально-психологічних тренінгів, інтерактивних міні-лекцій, роботи в малих групах, «мозкових штурмів», групових дискусій, рольових і ділових ігор, «акваріумів», аналізу управлінських ситуацій (кейс-стаді та ін.)).

Підсумовуючи розгляд сутності психологічної компетентності керівника освітньої організації з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів; особливостей, проблем, чинників, напрямів, форм і методів її формування та розвитку в умовах післядипломної педагогічної освіти, зазначаємо, що головною метою розвитку психологічної компетентності керівника освітньої установи щодо попередження професійного вигорання педагогів повинен стати процес усвідомлення ним можливостей своєї особистості, усвідомлення своїх взаємостосунків з оточуючими людьми, формування здатності їх розвивати, поліпшувати, конструктивно впливати на людей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, узагальнення теоретичних підходів і практичного досвіду засвідчило нагальність розширення та поглиблення психологічної компетентності керівників закладів освіти щодо забезпечення ефективного стрес-менеджменту, що спирається на знання сутності, ознак, чинників ризику професійного вигорання в організації, розуміння того, які управлінські дії необхідно забезпечувати для запобігання та подолання професійних стресів педагогів.

Це підвищує вимоги до системи післядипломної педагогічної освіти, яка має забезпечувати системність та результатив-

ність роботи з питань розвитку психологічної компетентності керівників навчальних закладів щодо попередження професійного вигорання педагогів. Це стає можливим за умови моніторингового супроводу стану психічного та фізичного здоров'я педагогів, проведення експрес-діагностики рівня обізнаності керівників закладів освіти щодо чинників професійного вигорання педпрацівників, форм і методів його попередження; здійснення системного науково-методичного супроводу зростання психологічної компетентності керівників навчальних закладів у процесі проходження курсів підвищення кваліфікації та міжкурсовий період, на основі координування зусиль науковців закладів післядипломної освіти, працівників відділів / управлінь системи освіти, методичних служб, практичних психологів навчальних закладів.

У перспективі подальших досліджень вважаємо доцільним розробити й апробувати програму розвитку психологічної компетентності керівника освітньої організації з попередження синдрому «професійного вигорання» педагогів з урахуванням виокремлених груп проблем її формування та розвитку.

Список використаних джерел

1. Бондарчук О. І. Особливості вияву синдрому «професійного вигорання» у вчителів / Л. М. Карамушка, Т. В. Зайчикова, О. І. Бондарчук // Освіта і управління. – 2007. – № 11. – С. 57–66.
2. Бондарчук О. І. Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності : монографія / О. І. Бондарчук. – К. : Наук. світ, 2008. – 318 с.
3. Дзвоник Г. П. Психологічні чинники виникнення професійного стресу у менеджерів [Електронний ресурс] / Г. П. Дзвоник, Т. М. Савченко. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2011/.../11_85785.doc.htm.
4. Дубчак О. В. Профілактика професійного вигорання в системі післядипломної освіти вчителів / О. В. Дубчак // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – Київ, 2011. – Том 11. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 254–262.
5. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект) : монографія / Н. Л. Коломінський. – К. : МАУП, 2000. – 286 с.

6. Лебідь Н. К. Стресостійкість як особистісна властивість керівників-лідерів закладів середньої освіти : навч. посіб. / Н. К. Лебідь. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2016. – 36 с.
7. Науково-методичні засади формування психологічної компетентності керівників освітніх організацій у системі післядипломної педагогічної освіти : наук.-метод. посіб. / за наук. ред. О. І. Бондарчук. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 144 с.
8. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/1001>.
9. Носенко В. М. Управління професійним стресом та профілактика дистресу і вигорання [Електронний ресурс] / В. М. Носенко. – Режим доступу : http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PROBLEMSOFEXTREMEANDCRISISPSYCHOLOGY/vol3_2/11.pdf.
10. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. – К. : Вища шк., 2004. – 335 с.
11. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядипломної освіти / за наук. ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. – К. : Міленіум, 2004. – 264 с.
12. Управління розвитком організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів : наук.-метод. посіб. / за редакцією Л. М. Карамушки, А. М. Шевченко. – Біла Церква : КОПОПК, 2014. – 140 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Bondarchuk O. I. Osoblyvosti vyjavu syndromu «profesijnoho vyhorannya» u vchyteliv / L. M. Karamushka, T. V. Zaychykova, O. I. Bondarchuk // Osvita i upravlinnya. – 2007. – № 11. – S. 57–66.
2. Bondarchuk O. I. Sotsial'no-psykholohichni osnovy osobystisnoho rozvytku kerivnykiv zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv u profesijnyy diyal'nosti : monohrafiya / O. I. Bondarchuk. – K. : Nauk. svit, 2008. – 318 s.
3. Dzvonyk H. P. Psykholohichni chynnyky vynyknennya profesijnoho stresu u menedzheriv [Elektronnyy resurs] / H. P. Dzvonyk, T. M. Savchenko. – Rezhym dostupu : http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2011/.../11_85785.doc.htm.
4. Dubchak O. B. Profilaktyka profesijnoho vyhorannya v systemi pislyadyplomnoyi osvity vchyteliv / O. B. Dubchak //

- Aktual'ni problemy psykholohiyi: Psykholohiya osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti / za red. S. D. Maksymenka, M. V. Papuchi. – Kyiv, 2011. – Tom 11. – Vyp. 4. – Ch. 1. – S. 254–262.
5. Kolomins'kyy N. L. Psykholohiya menedzhmentu v osviti (sotsial'no-psykholohichnyy aspekt) : monohrafiya / N. L. Kolomins'kyy. – K. : MAUP, 2000. – 286 s.
 6. Lebid' N. K. Stresostiykist' yak osobystisna vlastyvist' kerivnykiv-lideriv zakladiv seredn'oyi osvity : navch. posib. / N. K. Lebid'. – K. : DP «NVTs «Priorityty», 2016. – 36 s.
 7. Naukovo-metodychni zasady formuvannya psykholohichnoyi kompetentnosti kerivnykiv osvitnikh orhanizatsiy u systemi pislyadyplomnoyi pedahohichnoyi osvity : nauk.-metod. posib. / za nauk. red. O. I. Bondarchuk. – K. : Pedahohichna dumka, 2012. – 144 s.
 8. Natsional'na dopovid' pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/1001>.
 9. Nosenko V. M. Upravlinnya profesiynym stresom ta profilaktyka dystresu i vyhorannya [Elektronnyy resurs] / V. M. Nosenko. – Rezhym dostupu : http://nuczu.edu.ua/sciencearchive/PROBLEMSOFEXTREMEANDCRISISPSYCHOLOGY/vol3_2/11.pdf.
 10. Semychenko V. A. Psykholohiya pedahohichnoyi diyal'nosti : [navch. posib.] / V. A. Semychenko. – K. : Vyshcha shk., 2004. – 335 s.
 11. Syndrom «profesiynoho vyhorannya» ta profesiyna kar'yera pratsivnykiv osvitnikh orhanizatsiy: henderni aspekty : navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl. ta slukhachiv in-tiv pislyadyplomnoyi osvity / za nauk. red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky, T. V. Zaychykovoyi. – K. : Milenium, 2004. – 264 s.
 12. Upravlinnya rozvytkom orhanizatsiyanoi kul'tury zahal'no-osvitnikh navchal'nykh zakladiv : nauk.-metod. posib. / za redaktsiyeyu L. M. Karamushky, A. M. Shevchenko. – Bila Tserkva : KOIPOPК, 2014. – 140 s.

*Received October 13, 2017
Revised November 14, 2017
Accepted December 18, 2017*